

Kijkkast- of opticaprenten van Gouda

Paul H.A.M. Abels

30

Tidings 2016

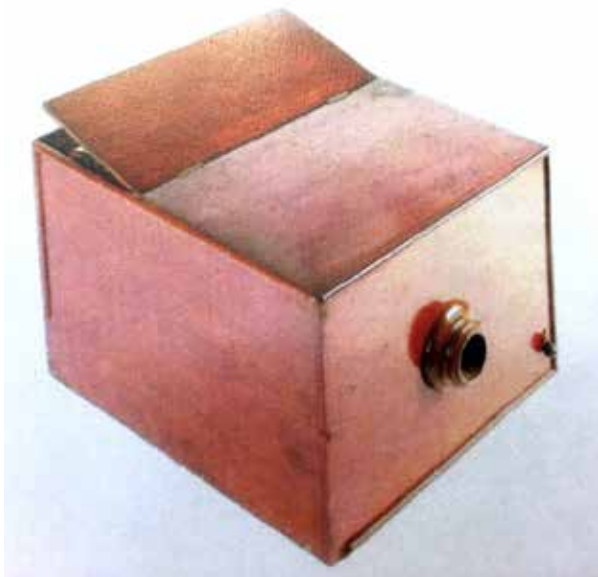
Lang voor de uitvinding van de fotografie ontstond bij reizigers de behoefte beelden van bezochte steden en landen die indruk hadden gemaakt vast te houden en te bewaren. Daarnaast was – en is – er een grote markt voor inwoners van steden en dorpen die een fraai stadsgezicht of een mooie afbeelding van monumentale gebouwen uit hun nabije omgeving aan de muur wilden hangen. Ook menige stads- of dorpsgeschiedschrijving werd verfraaid met houtsneden of gravures die een glimp lieten zien van gebouwen en monumenten waar de inwoners trots op waren. In de bekende *Beschrijving van Gouda* van Ignatius Walvis, de allereerste in druk verschenen geschiedenis van deze stad uit 1713, werden standaard vier van dergelijke gravures meegebonden: een stadsplattegrond en afbeeldingen van het (verdwenen) kasteel, de Sint-Janskerk en het stadhuis. In sommige exemplaren is daarnaast nog een grote opvouwbare gravure aan te treffen van het interieur van de Sint-Janskerk.

Voorbeeld van een kijkkast met lens en spiegel

Lang moest de liefhebber het doen met deze eenvoudige, tweedimensionale afbeeldingen in zwart-wit of – in het beste geval – met de hand ingekleurd. Alleen stedelijke instellingen of zeer rijke burgers konden het zich veroorloven een stads- of dorpsgezicht te kopen of te laten schilderen. Rond 1760 deed graveur Georg Balthasar Probst, telg uit een boekdrukkersgeslacht in het Duitse Augsburg, een ontdekking die voor een breed publiek een extra dimensie toevoegde aan de klassieke afbeeldingen. Hij vervaardigde kopergravures met stadsgezichten, die hij niet alleen liet inkleuren, maar daarna ook perforeerde ten behoeve van een opstelling in een soort kijkkast. Door licht achter de kaart toe te laten ontstond er een illuminatie-effect met een feeëriek afbeelding, wat nog versterkt werd door de dieptewerking.

Een vorm van dieptewerking kon ook zonder het licht-effect bereikt worden met behulp van een lens en een

Een ander voorbeeld van een kijkkast met lens en spiegel

opticaspiegel. Daarbij werd de prent op de tafel en onder de spiegel gelegd. Om die reden werd bij die methode het begeleidende opschrift in spiegelschrift boven de tekst afgedrukt. Onder de prent staat veelal de titel nog eens vermeld, in vier verschillende talen (Nederlands, Italiaans, Frans en Duits). Kenmerkend aan de prenten is verder dat het perspectief enigszins is overdreven, ter vergroting van het diepte-effect. Ook los van de speciale projectie waren de prenten blijkbaar aantrekkelijk, want ze zijn ook veelvuldig op klassieke wijze ingelijst.

De zogeheten opticaprenten – in het Duits *Guckkastenblätter* (kijkkastbladen) – van Probst werden al snel een begrip in Europa. Zijn kijkkasten werden een attractie op menige kermis, waardoor de drukkerij overuren moest draaien om prenten te vervaardigen. Uit steeds meer delen van Europa kwam toen een vraag om nieuwe prenten te vervaardigen van de eigen stad of omgeving. Probst had op den duur dan ook verschillende graveurs in dienst. Omdat zij hun werk niet signeerden, is niet na te gaan wie welke prenten heeft vervaardigd. Alle prenten kennen een vrijwel identiek formaat (ca. 30x40 cm),

hebben een eigen serienummer en dragen de vermelding van Probst als maker. In de loop der jaren zijn zo enkele honderden afbeeldingen vervaardigd, niet alleen van de bekende Europese steden, maar ook van minder bekende plaatsen. Ook Gouda werd in de reeks opgenomen.

Alle prenten zijn ongedateerd, zodat het moeilijk is ze met enige zekerheid te dateren. Georg Balthasar Probst de jongere leefde van 1732 tot 1801, maar zeker is dat alle prenten in de jaren 1760-1790 gemaakt zijn. Alle stadsgezichten werden in Augsburg vervaardigd, meestal naar voorbeeld van oudere graveurs of tekeningen. De mate waarin de afbeeldingen natuurgetrouw zijn, kan daardoor behoorlijk verschillen. Of Probst of een van zijn graveurs ooit zelf een bezoek heeft gebracht aan Holland en dus wellicht ook Gouda – zoals soms wordt beweerd – is onzeker. Misschien is een antwoord op deze vraag alleen af te leiden uit de vier Goudse opticaprenten die hij vervaardigde.

Rondreizende kijkkastattracties op kermissen

De vier Goudse opticaprenten

Probst heeft in totaal vier Goudse stadsgezichten vervaardigd, die alle van hetzelfde formaat zijn

1. Gesigt over de Haven naar de Kerk tot Gouda

Haven van Gouda

Van de vier Goudse prenten van Probst is die van de Oost- en Westhaven, gezien vanaf ongeveer de Uiterste Brug, het minst overtuigend. Het water is te breed en de straten zijn te smal. Maar hierdoor wordt echter wel het diepte-effect versterkt, wat nadrukkelijk ook de bedoeling was van de maker. Halverwege is de Noodgodsbrug te zien, die hier het uiterlijk heeft van een ophaalbrug. Het is aannemelijk dat deze tamelijk waarheidsgetrouw is. Erachter doemt de Sint-Janskerk op, waarvan de toren enigszins in de buurt komt van de werkelijkheid. Het daaraan gekoppelde kerkdak is echter perspectivistisch onjuist. Het paard, de mensen, de schepen en de roeiboten geven het geheel een levendige aanblik. De tekst boven de prent is in spiegelschrift, waaruit valt op te maken dat deze versie oorspronkelijk bedoeld was voor een opticalens.

2. Gesigt van het Stadhuis tot Gouda

Het laatgotische Goudse stadhuis is veruit het meest getekende en geschilderde gebouw van Gouda. Voor de

Stadhuis

'studio' van Probst moet het dan ook eenvoudig geweest zijn voorbeelden voor de te vervaardigen prent te vinden. Zo bezien is het opvallend dat gekozen is voor een wel zeer schetsmatige weergave van het gebouw, zonder de vele versierselen die het stadhuis zo kenmerkend maken. Toch is het gebouw goed herkenbaar als het stadhuis van Gouda. Opvallend aan deze prent is verder dat de zogeheten 'Regenboog' – de iets rond lopende Marktzijde achter het stadhuis – qua percellering goed overeenkomst met de werkelijkheid, inclusief Hotel De Zalm en de ernaast gelegen doorgang. Diepte van de prent wordt verkregen door de blik in de Kleiweg, waar aan het eind de Kleiwegpoort en de daarnaast gelegen molen zichtbaar zijn. Links is aan de Marktzijde nog een opvallend element zichtbaar, te weten een uithangbord met een hert. Op die plaats, waar nu de Etos gevestigd is, zat eeuwenlang herberg Het Herthuis waar alle belangrijke gasten die Gouda ontving ondergebracht werden. De vele figuurtjes op het Marktplein, die wandelen en handelen, geven een zeer levendig beeld van de stad. Al met al is deze prent van Probst het meest waarheidsgetrouw en overtuigend weergegeven.

3. Gesigt van de Stads-Waag te Gouda aan den Yzel

Waar de eerste twee prenten zich door het perspectief uitstekend lenen voor opticaagebruik, lijkt deze afbeelding veel minder voor geschikt voor dit doel. Het door de

De Waag

bekende architect Pieter Post ontworpen Waaggebouw uit 1668 is hier de absolute blikvanger. De details van het gebouw zijn, in tegenstelling tot die van het stadhuis op de vorige prent, nu wel volledig uitgewerkt. Zelfs het bekende kaasweeg-reliëf van Batholomeus Eggers en de leeuwen met het stadswapen in het timpaan zijn goed herkenbaar.

Rechts is Hotel De Zalm met bijgebouwen te zien en links het gebouw dat begin 20e eeuw plaats moest maken voor een moderner winkelpand. De diepte moet vooral komen van het zogeheten lombard-bruggetje bij de Agnietenkapel, waar de stedelijke bank van lening gevestigd was. De kapel zelf is niet te zien, wel een deel van het nu verdwenen bijgebouw. Minder goed getroffen is name de ruiter op de voorgrond, aangezien deze veel te klein is ten opzichte van de achtergrond.

4. Gesicht uyt de Kleijwegs-poort na de Markt tot Gouda

Het meest raadselachtig is de laatste afbeelding, omdat maar weinigen hierin de Kleiweg zullen herkennen. Toch wordt zij beschouwd als een van de beste opticaprenten in het oeuvre van Probst. De afbeelding siert zelfs de

1. Sixt von Kapff, *Guckkastenbilder aus dem Augsburger Verlag von Georg Balthasar Probst, 1732-1801, Perspective Views / Vues d'Optique. Gesamtkatalog* (z.pl. 2010).

Kleiweg

Achterzijde met perforaties van Kleiweg-prent

achterzijde en het voorwerk van het Duitse standaardwerk van Sixt von Kapff over Probst.¹

De reden daarvoor moet waarschijnlijk niet gezocht worden in de mate van waarheidsgetrouwheid, maar in het bijzondere perspectief dat de maker heeft weten te bewerkstelligen door een combinatie van de gebouwen en de mensen, met de koets in het midden vooraan als extra focuspunt. Bij nadere beschouwing valt verder het verschil in detaillering op tussen de bebouwing links en rechts. Dat zal geen slordigheid van de graveur zijn geweest, maar is ongetwijfeld doelbewust gebeurd. Een plausibele verklaring zou kunnen zijn dat deze prent expliciet bedoeld was voor de kijkkast met verlichting,

Kleiweg met illuminatie-effect

waarbij niet alleen de ramen geperforeerd moesten worden met kleine en grotere gaatjes om het licht door te laten, maar waar vooraan achter de ramen nog extra figuurtjes aangebracht konden worden. Bij een exemplaar dat onlangs opdook is dat ook daadwerkelijk gebeurd en daarvan laat de achterzijde fraai zien hoe de perforaties heel gericht zijn aangebracht, met als grootste 'lichtgat' het achterraampje van de koets. Dat de straat amper herkenbaar is als de Kleiweg en de toren zich op een positie bevindt waar de Sint-Jan in werkelijkheid onmogelijk in het blikveld kon komen, neemt de betoverde kijker dan graag op de koop toe.

Waarde

De prenten van Probst zijn verre van zeldzaam. Daar

staat tegenover dat geen enkele hetzelfde is, omdat de inkleuring sterk kan verschillen. Daarin is zeker een verschil in kwaliteit te onderkennen. Meestal zijn de op veilingen en in winkels aangeboden opticaprenten ingelijst, vaak met weglating van het gehele of gedeeltelijke onderschrift. Prijzen tussen de 75 tot 150 euro per afbeelding zijn gangbaar. Soms wordt een complete set aangeboden, waarvoor tussen de 200 en 300 euro gevraagd wordt. Veel zeldzamer zijn de prenten die daadwerkelijk zijn geperforeerd om te dienen als kijkkastprent. Veel van deze exemplaren zijn op den duur waarschijnlijk weggegooid, omdat inlijsting weinig fraai zal zijn geweest. Als een dergelijke prent nu opduikt is het vooral een curiosum, omdat de gebruikswaarde beperkt is, tenzij iemand ook nog een originele kijkkast op de kop zou kunnen tikken.